

JADIDCHILIK XARAKATI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLLI KUHLAR AKADEMIYASI MODDIY
TA‘MINOT KAFEDRASI KATTA O‘QITUVCHISI podpolkovnik

Mirzayev Joxongir Tursunovich

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLLI KUHLAR AKADEMIYASI MODDIY
TA‘MINOT KAFEDRASI SIKL BOSHLIG‘I podpolkovnik

Abduraximov Zoxid Normatovich

Annotatsiya: Jadidlar kim bo‘lganini tushunib olish uchun o‘sha davr tarixini juda yaxshi bilish zarur. Jadidchilik XIX asr oxiri – XX asr boshida paydo bo‘ldi. Agar biz jadidchilik paydo bo‘lishining tarixiy sabablarini tushunishni istasak, tarixga biroq chuqurroq kirib borishimiz, XIX asrdagi falsafa va ma‘rifatning kuchayishi, qanchalik g‘ayritabiiy ko‘rinmasin, O‘rta Osiyo xonliklarining XVI asrda Buyuk ipak yo‘li zaiflashib qolgani bilan bog‘liq tarzda yuzaga kelgan qoloqligi ob‘ektiv sabablarini anglab olishimiz kerak bo‘ladi.

Kalit so‘zi: xalq, podsho, ayg‘oqchi, xarakat.

Jadidlar XIX asr oxiri – XX asr boshida Rossiya imperiyasida musulmon modernist islohotchilari bo‘lgan. Ular o‘zini “taraqqiyparvar”, “ziyoli” yoki faqat “Yoshlar” deb atagan kishilar edi. Garchi harakat ichida jiddiy mafkuraviy kelishmovchiliklar bo‘lgan bo‘lsa-da, jadidlar aksil-klerikal harakat bo‘lgan, ta‘lim sohasini isloh qilish hamda maktablarda “usul ul-jadid” yoki “yangi usul”ni tatbiq qilish va rivojlantirishga intilgan. Umuman olganda, ulamo va islom ruhoniylariga qarshi muvaffaqiyatli kurasha olgan bo‘lsa-da, ular ham sovet davlatining qurboni bo‘ldi. Jadidlar mahalliy burjuaziya va aksil-inqilobiy gumashtalar sifatida qoralandi va ko‘pchiligi otib tashlandi.

Turkistonda jadidchilik g‘oyalari XIX asrning 90- yillaridan yoyila boshladi. Bu xarakat XX asrning 30- yillari oxirlarigacha o‘lka ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o‘ynadi. Bugungi kunda respublikamiz tarixchi olimlari jadidchilik xarakatida quyidagi uchta bosqichni farqlashmoqda:

- 1) XIX asr oxirlaridan 1915- yilgacha – ma‘rifatchilik;
- 2) 1915- yildan – 1918- yil fevraligacha – muxtoriyatchilik;
- 3) 1918- yil fevralidan - 20- yillar oxirlarigacha – mustabid sovetlar davridagi faoliyati.

Jadidchilik Rossiyaga qaram bo‘lgan musulmon xalqlari orasida dastlab Qrimda XIX asrning 80- yillarida paydo bo‘ldi. Uning asoschisi diniy-dunyoviy ilmlarni chuqur egallagan Ismoilbek Gasprali (1851-1914) bo‘ldi. Ismoilbek 1884- yilda jadid maktabi tashkil etib,

40 kunda 12 bolaning savodini chiqaradi. Uning o‘qitish usuli “usuli savtiya”, ya’ni “yangi usul” nomi bilan shuxrat qozondi. “Jadid” arabcha so‘z bo‘lib, “yangi” degan ma’noni bildiradi. Ismoilbek g‘oyalari qabul qilgan yangilik tarafdorlari “jadidlar”, uning g‘oyalari esa “jadidchilik” nomini oldi. Ismoilbek Gasprali darslik yaratadi, o‘zining “Tarjimon” (1883-1914) gazetasini tashkil etib, jadidchilikni turkiy xalqlar orasida keng targ‘ib qiladi. Bu gazeta Toshkent va boshqa shaxarlarga ham tez yoyiladi.

Gasprali 1893- yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroda bo‘ldi. Buxoroda amir Abdulaxadni jadid maktabi ochishga ko‘ndiradi. Bu maktabga “Muzaffariya” nomi beriladi. 1898- yilda To‘qmoqda (Qirg‘iziston) ham shunday maktab ochildi. 1899- yilda Andijonda Shamsuddin domla, 1901- yilda Qo‘qonda Saloxiddin domla, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov va Samarqandda Abduqodir Shakuriylar birinchi bo‘lib jadid maktablarini ochadilar. Jadidchilik xarakatining yirik namoyandalari jadid maktablari uchun darsliklar ham yaratganlar. Xususan, Saidrasul Aziziyning “Ustozi avval” (1903), Munavvarqorining “Adibi avval” (1907), Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim” (1912) darsliklari aloxida e’tiborga molikdir.

Jadidlarning xalq ma’rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo‘nalishdan iborat bo‘lgan:

1. Yangi usul maktablari tarmog‘ini kengaytirish.

2. Umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish.

3. Turli ma’rifiy jamiyatlar tuzish hamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalarni chop etish.

Shu dasturni amalga oshirish borasida Maxmudxo‘ja Bexbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev, Abdulla Avloniy, Abdulxamid Cho‘lpon va boshqa ziyolilar jonbozlik ko‘rsatishdi. Yangicha o‘qitish musulmon bolalariga qisqa vaqt ichida dunyoviy, diniy ta’lim berish dasturi asosida olib borildi. Bu dasturga ko‘ra maktablarda o‘qitish tizimi ikki bosqichdan iborat bo‘lgan. Birinchi bosqich ibtidoiy qism deb atalib, uning taxsil muddati 4- yil bo‘lgan. Birinchi bosqichni tugatgan shogird eski maktabda 10- yil o‘qigandan ko‘ra yaxshiroq savod chiqargan. Ikkinchi bosqichni muvaffaqiyatli tugatgan shogird arabcha, forsha, turkiy tilda bemalol so‘zlashib, ruschada erkin gaplasha olar edilar.

Jadidlarning xalqaro aloqalari juda keng qamrovli bo‘lgan. Ular Rossiya, Turkiya, Misr va boshqa mamlakatlardagi jadidchilik oqimlari dasturlaridan xabardor bo‘lganlar, o‘zaro safarlar, muloqotlar orqali tajriba almashganlar. 1905-1906- yilgi Rossiyadagi inqilobiy xarakatlar Turkistonga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Faol kuchlar jiplasha

boshladilar

va jadidlar ma’rifatchilik faoliyatini jadallashtirdilar. Bu faqatgina maktablarda emas, balki jonli matbuotchilik faoliyati, jumladan, ro‘znomalarning ko‘plab vujudga

kelishida ham ko‘rindi. Chunonchi, 1906- yilda Ismoil Obidovning muxarrirligida “Taraqqiy”, shu yili Munavvarqori muxarrirligida “Xurshid”, 1907-1908- yillarda Abdulla Avloniy muxarrirligida “Shuxrat”, Axmadjon Bektemirov muxarrirligida “Osiyo” ro‘znomalari chop etildi.

Lekin tez orada chor ma‘muriyati ashaddiy shovinst N.P. Ostroumov bildirishnomasiga asoslanib, bu ro‘znomalarni man etdi.

Ma‘rifatchilikning yangi to‘lqinida 1913-1915- yillarda “Samarqand”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg‘ona”, “Buxoroi sharif”, “Turon”, 1917- yilda esa “El bayrog‘i”, “Kengash”, “Xurriyat”, “Ulug‘ Turkiston” gazetolari, “Oyina” jurnali kabi ommaviy axborot vositalari ham paydo bo‘ldi.

Jadidchilik Stolipin reaksiyasidan so‘ng yashirin tusga o‘tdi. Chunonchi, Toshkent politsiyasi maxkamasiga yetkazishicha, maxfiy guruhlardan birini o‘qituvchi Axmadjonov boshqargan va u, asosan, milliy ziyolilar hamda o‘quvchi yoshlar vakillaridan tarkib topgan. Qo‘qondagi maxfiy guruh 50 kishidan iborat bo‘lgan. Andijondagi jadidlarning yashirin tashkiloti “Taraqqiyparvar” deb atalib, maxfiy ishlar bo‘yicha politsiya bo‘limining ma‘lumotlariga qaraganda, uning rahbarlaridan biri Ubaydulla Xo‘jaev bo‘lgan. Shuningdek, podsho ayg‘oqchilari 1909-1916- yillar davomida mudarris va maktab o‘qituvchilarining o‘lkani boshqarishda islohotlar o‘tkazish kerakligi haqida targ‘ibotlar olib borayotganliklarini bir necha marotaba xukumatga yetkazganlar.

Rossiya Fevral demokratik inqilobi arafasida Turkiston jadidchiligi yetuk siyosiy xarakterga aylandi. Agar Birinchi Jaxon urushidan keyin jadidlar parlamentar monarxiya uchun kurashgan bo‘lsalar, Fevral inqilobidan keyin Turkiston jadidlarining “taraqqiyparvarlar” oqimini tashkil qilgan radikal qismi ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy talablarni ilgari surdi. Ular qatoriga mahalliy aholi huquqlarini kengaytirish tomon o‘lkani boshqarish yuzasidan asosli islohotlar o‘tkazish, o‘lkaga Davlat Dumasidan aholi soniga qarab o‘rin berish, asosiy demokratik erkinliklar, avvalo, milliy matbuot erkinligini ta‘minlash, chorizmni konstitutsion tuzum bilan almashtirish kabilar kiradi. Rossiyadagi Fevral demokratik inqilobi Rossiyada yangi davlat tuzumi o‘rnatilgandan so‘ng federativ davlat shaklida muxtoriyat olishga umid bog‘lagan jadidlarni ruxlantirib yubordi. Ayni paytda, milliy siyosiy partiyalar va tashkilotlar, jumladan, jadidlar tomonidan “Sho‘roi Islomiya”, “Ittifoqi muslimin”, “Turon” kabi bir qator tashkilotlar tuzildi. Bu paytga kelganda jadidlar tub yerli aholi ijtimoiy tarkibining turli qatlamlarini o‘z ortlaridan ergashtira oldilar, ular ongida musulmonlar birligini mustaxkamlash, jipslashtirish xissini uyg‘otdilar. Ammo ular tez kunlarda tushundilarki, Rossiyadagi Muvaqqat xukumat va uning Turkiston Qo‘mitasi ham o‘lkada avvalgidek mustamlakachilik siyosatini davom ettirish yo‘lini tutmoqda. Chunonchi, bu siyosat Ta‘sis majlisini chaqirishga tayyorgarlikda yaqqol namoyon bo‘ldi. Shu vaqtdan jadidlar uchun mustaqillik va muxtoriyat yo‘ hayot, yo‘ mamot

muammosiga aylandi va jadal siyosiy janglar boshlandi. Ular xukumatning mustamlakachilik siyosatini qattiq tanqid ostiga oldilar va Turkistonning Rossiya Demokratik Federativ Respublikasi tarkibida milliy-xududiy muxtoriyat olish uchun astoydil xarakat qilishga kirishdilar. Jadidlarning dasturiy xujjatlarida diqqat-e'tibor milliy-xududiy muxtoriyatning asosiy tamoyillarini amalga oshirish mexanizmlari-Turkiston Federativ Respublikasi imkoniyatlariga taalluqli bo'lgan masalalar bo'yicha, qonunlar chiqarishni amalga oshirish uchun chaqirilgan mustaqil vakolatli o'lka xokimiyatining oliy organlari, boshqaruvi va sudi mexanizmlarini ishlab chiqish, o'z davlat tuzilishini barpo etishga qaratildi. Boshqaruvning poydevori sifatida respublika shakli tanlab olindi. Demokratik huquq va erkinliklar berilgan va konstitutsion jihatdan kafolatlanishi lozim bo'lgan demokratik jamiyatni shakllantirish-ustuvor maqsad qilib belgilandi. Turkiston jadidlari davlat mustaqilligi haqidagi o'z g'oyalarini hayotga tatbiq etishni mamlakatdagi turli ijtimoiy kuchlar o'rtasida tinchlik va kelishuvchilik, demokratik asosda shakllantirilgan Rossiya Ta'sis majlisini chaqirish bilan bog'langanliklari ham diqqatga sazovor. 1917- yil iyulda "Sho'roi islomiya"dan "Sho'roi Ulamo" tashkiloti ajralib chiqdi. Ammo Ta'sis majlisida o'rin olish masalasining muhimligini anglash, bu ikki oqimning keyinchalik qo'shilishiga va "Turk Adami markaziyati" nomi bilan ataluvchi yagona Turkiston Federalistlari partiyasining tashkil etilishiga olib keldi.

Biroq Turkistondagi oktabr voqealari va bolsheviklarning zo'ravonlik bilan xokimiyatni egallashi ularga o'z maqsadlarini oxirigacha amalga oshirishlariga imkon bermadi. Shunga qaramay, ular Petrogradga tuzilgan Lenin boshchiligidagi bolsheviklar xokimiyatining "Rossiya xalqlari Deklaratsiyasi" (1917- yil 2- noyabr), "Rossiya va sharqning barcha musulmon mexnatkashlariga" Murojaatnoma (1917- yil 20- noyabr), xujjatlarda ko'rsatilgan millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi to'g'risidagi huquqlardan foydalanib, Turkiston muxtoriyati xukumatini e'lon qildilar. Uch oygina yashagan bu muxtor respublika tugatilishi oqibatida jadidlar ta'qibga uchradilar. Munavvarqori Abdurashidxonovning guvoxlik berishicha, «Ittixodi taraqqiy» (1917-1920), "Milliy ittixod" (1920-1925), "Milliy istiqlol" (1925-1929) va "Turkiston Milliy Birligi" (1921-1923) (raisi Axmad Zakiy Validiy) maxfiy tashkilotlari o'lkada xokimiyatni qo'lga olish maqsadida faoliyat yuritgan.

Sovet davrida jadidlardan chiqqan milliy ziyolilar sovet organlarida faoliyat ko'rsatdilar va o'z faoliyatlari bilan xalq ta'limi san'atini rivojlantirishga ma'rifiy ishlarni taraqqiy ettirishga xarakat qildilar. Jadidlarning ayrim qismi mustabid tuzumning siyosatiga ko'nikmay xorijga o'tib ketdilar, muayyan qismi esa istiqlolchilar xarakatiga qo'shilib ketdilar. Istiqlolchilik xarakatiga g'oyaviy rahnamolik qilish, ayniqsa, sovet organlarida ishlab, milliy mustaqillik g'oyalarini targ'ib qilishdagi sa'y-xarakatlari jadidlarning sovetlar tomonidan 1929, 1937-1938-yillarda ommaviy qirg'in qilinishiga olib keldi.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida jadidchilik xarakati Turkistondagi kabi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan bo'lsa ham bu xududlardagi tarixiy sharoit undagi jadidchilik xarakatiga ham o'ziga xos xususiyatlar baxsh etdi. Buxoro va Xiva jadidlari dastlab amir va xon xukmronligini cheklash, mavjud tuzum sharoitida islohotlar o'tkazib, jamiyat taraqqiyoti va milliy mustaqillikni qo'lga kiritishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsalar, keyinchalik xon va amir yakka xukmronligi xar qanday taraqqiyotga to'siq ekanligini tushunib yetdilar. Chunki 1917- yilda Xivada Asfandiyorxon ruxsati bilan tuzilgan yosh xivaliklardan iborat majlis va nozirlar kengashi, ularning taqiqlanishi va Junaidxon davridagi yosh xivaliklarning qattiq ta'qib qilinishi; Buxoro amiri Said Olimxonning o'zi qabul qilgan islohotlar o'tkazish haqidagi farmonini bekor qilishi va 1918-1920- yillarda yosh buxoroliklarning quvg'inga uchrashi shunga olib kelgan. Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalarida jadidlar xukumat organlarida rahbar lavozimlarida ishlab mamlakatni taraqqiy qildirish va mustaqillikni saqlab qolishga intildilar (1920-1924). Biroq sovet rejimi avval Buxoro va Xorazm davlatlari mavjudligiga chek qo'ygan bo'lsa, keyinchalik barcha jadid namoyondalarini jismonan maxv qildi.

Xulosa sifatida ta'kidlash kerakki, asr boshida yuzaga kelgan jadidchilik xarakati Turkiston xalqlarining milliy ozodlik, mustaqillik uchun dastlab chor Rossiyasi, so'ngra sovet mustamlakachiligiga qarshi kurashda muhim o'rin tutadi.

Adabiyotlar ro'yxti

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси <https://www.gazeta.uz/uz/2020/01/24/president-speech>
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3-жилд... - Б. 520. ш Цит. по: АЛИМОВА Д.А. История как история, история как наука. В 2 томах. Т. II. Феномен джадидизма. - Ташкент: Узбекистан, 2009.
3. Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. – Т.: “Маънавият”, 2006.
4. “Ҳақиқат манзаралари”. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2007.
5. "Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти: Республика илмий-амалий анжумани материаллари.- Т.: 2016 й.